

देवाची देणगी (Gifts of God)

काही वर्षांपूर्वी, अंदाजे ऑक्टोबर १९९६ च्या सुमारास, IMX च्या Board of Governors ने संचालकांच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन एका प्राध्यापक सदस्याच्या सूचनेवरून PGP चा प्रवेश १२० वरून १८० विद्यार्थ्यांपर्यंत वाढवण्यास मंजूरी दिली. भौतिक पायाभूत सुविधा त्वरेने उभारण्यात आल्या आणि जुलै १९९७ पासून प्रवेशसंख्या १८० करण्यात आली.

तथापि, काही क्षेत्रांत — विशेषतः *Strategic Management* मध्ये — शिक्षकांची टंचाई होती. दुसऱ्या वर्षात दोन अनिवार्य अभ्यासक्रम होते: *Strategy Formulation* आणि *Strategy Implementation*. हे दोन्ही अभ्यासक्रम प्रा. पाठक आणि प्रा. बोस शिकवत असत. प्रा. पाठक यांच्याकडे संबंधित पात्रता आणि अनुभव होता. प्रा. बोस यांना त्या क्षेत्रात औपचारिक शिक्षण नव्हते, पण उद्योजकता संस्थेतील अनुभवामुळे त्यांना या विषयात रस निर्माण झाला होता. आश्चर्य म्हणजे, संचालकांनी जुलै १९९७ पासून प्रा. बोस यांना दोन वर्षांची रजा दिली.

बहुतेक प्राध्यापक दोन ते तीन अभ्यासक्रम शिकवत असत, पण संस्थेच्या गरजा लक्षात घेऊन प्रा. पाठक यांनी दोन्ही PGP विभागांना (sections) शिकवण्याचे मान्य केले, जरी ते MDP/FDP, संशोधन आणि परिषदेच्या कामात व्यस्त होते (ज्याची प्रशंसा वारंवार बोर्ड करत असे). यामुळे त्यांना नवे *elective courses* सुरू करता आले नाहीत.

पुढच्या वर्षी समस्या अधिक गंभीर झाली, कारण प्रवेशसंख्या वाढल्याने प्रत्येक विषयाचे तीन विभाग झाले. प्रा. पाठक एकटेच होते. त्याच वेळी त्यांची नियुक्ती *Dean (Academic Affairs)* म्हणून झाली — संचालकांच्या इच्छेविरुद्ध, कारण निवड Board Committee ने केली होती. संपूर्ण IIM व्यवस्थेच्या ३० वर्षांच्या इतिहासात कधीच कोणी दोन सत्रांत सहा अभ्यासक्रम शिकवले नव्हते. नवीन *Dean (AA)* कार्यालय उभे करणे हेच स्वतःमध्ये एक आव्हान होते, विशेषतः संचालकांनी निर्माण केलेल्या गोंधळामुळे.

प्रा. पाठक यांनी पाहुणे (guest) किंवा *visiting faculty* मिळवण्याचे प्रयत्न केले, पण उपयोग झाला नाही. शेवटी LBS मधील एका प्राध्यापकाने अर्धा अभ्यासक्रम घेण्यास मान्य केले, पण ते पुरेसे नव्हते. तीन विभागांचे मूल्यांकन दोन सलग सत्रांत पूर्ण करणे कठीण झाले. म्हणून प्रा. पाठक यांनी दोन्ही अभ्यासक्रम पुन्हा डिझाईन करून ६०-६० तासांचे दोन कोर्स एकत्र करून ४५ तासांचा १.५ कोर्स तयार केला. यामुळे प्रकल्प सादरीकरणे आणि निष्कर्ष सत्रासाठी लागणारे सुमारे ९ तास वाचले. त्यांनी दोन विषय वगळले आणि ते *Management of Change and Transformation* या वैकल्पिक कोर्समध्ये हलवले. अशा प्रकारे एका सत्रात त्यांनी चार कोर्सइतके काम स्वीकारले, त्याशिवाय इतर जबाबदाऱ्या देखील होत्या.

ही सुधारणा *Faculty Council* कडून मंजूर करून घेणे सोपे नव्हते. काही प्राध्यापकांनी ६० तासांच्या दोन कोर्सचे ४५ तासांच्या एका कोर्समध्ये रूपांतर का करावे, यावर आक्षेप घेतला. “इतर कोणत्याही संस्थेत या विषयाचे दोन कोर्स नाहीत” हा मुद्दा चालला नाही. “एका प्राध्यापकाला सहा कोर्स शिकवता येत नाही” हेही काहींच्या मते पुरेसे कारण नव्हते. स्वतः फक्त ३-४ कोर्स शिकवणारे काही प्राध्यापक म्हणत होते की, “फक्त सोय व्हावी म्हणून कोर्स एकत्र करू नयेत.”

शेवटी, निराश होऊन प्रा. पाठक यांनी विचारले — “जर मी आजारी पडलो किंवा मरण पावलो, तर हे कोर्स कोण शिकवणार?” या प्रश्नाचे उत्तर कोणाकडे नव्हते. शेवटी कोर्स एकत्र करण्यास मंजूरी मिळाली.

सुमारे दीड महिन्यांनंतर प्रा. पाठक यांना फ्रान्समधील मार्सेल येथे WACRA आंतरराष्ट्रीय परिषदेत संशोधन पेपर सादर करायचा होता — त्या काळात हे दुर्मिळ होते. अशा भेटीसाठी बोर्डची परवानगी आवश्यक होती. IIM इतिहासात आंतरराष्ट्रीय परिषदेसाठी जाणारे ते फक्त दुसरे प्राध्यापक होते, आणि तेही त्यांच्या मागील पाच वर्षांपूर्वीच्या भेटीनंतर. *Strategic Management* कोर्स लगेच त्यानंतर सुरू होणार होता.

पण नियतीचे काही वेगळेच नियोजन होते. २५ जून १९९८ रोजी, ते एका अपघातात सापडले. विवाह समारंभासाठी निघालेल्या मिनी बसचा रस्त्यावर उलटापालट झाला. “मी मृत्यूला अगदी जवळून पाहिलं,” त्यांनी सांगितलं. एका पोलीस व्हॅनने त्वरित मदत केली आणि सर्वांना जवळच्या रुग्णालयात पोहोचवले. पंधरा जणांपैकी बारा जण गंभीर जखमी झाले, त्यात प्रा. पाठकही होते. त्यांच्या डाव्या हाताची बोटं चिरडली गेली होती आणि उजव्या खांद्याच्या हाडात (scapula) तडे गेले होते. प्रवासासाठी आरक्षण नव्हते आणि तब्येतही रस्त्याने प्रवास करण्यास योग्य नव्हती. “मी तुटलो होतो, पण देवाने काय ठरवले आहे हे मला ठाऊक नव्हते.”

सप्ताहभरानंतर ते घरी गेले आणि ऑर्थोपेडिक डॉक्टरांना भेटले. डॉक्टरांनी सांगितले की, हात प्लास्टर करता येणार नाही, फक्त *hanging bandage* वापरावी लागेल आणि बरे होण्यास वेळ लागेल.

त्या अवस्थेत दोन दिवसांनी फ्रान्सला परिषदेसाठी जाऊ शकतो का, हे विचारल्यावर डॉक्टर थक्क झाले. थोडं सावरून त्यांनी विचारलं, “तुम्ही गर्दीत जाल का?” त्यावर प्रा. पाठक म्हणाले, “नाही.” त्यांना जाणवलं की, हातांनी वजन उचलता येत नसले तरी ते चालू शकतात आणि बाकी तब्येत ठीक आहे. त्यांनी बाजारातून मोठी *handbag* घेतली. त्यांनी पाहिलं की दोन्ही जखमा वेगवेगळ्या ठिकाणी आहेत. मग त्यांनी रुंद बाह्यांची शर्ट्स घेतली आणि डाव्या हाताच्या फक्त अंगठा आणि तर्जनीच्या साहाय्याने परिधान करण्याचा प्रयत्न केला. थोड्या प्रयत्नांनी त्यांनी हाताच्या कोपरापर्यंत बाह घातली. हळूहळू त्यांनी बॅग भरली, उजव्या हाताने फ्लॅप उचलला आणि डाव्या खांद्यावर घेतला. थोड्या प्रयत्नांनी ते उभे राहिले — आणि प्रवासासाठी तयार झाले.

डॉक्टरांनी परवानगी दिली. लखनऊपासून मार्सेलपर्यंत आणि परत येईपर्यंत त्यांना अनेक लोकांनी स्वेच्छेने मदत केली. परिषदेत त्यांनी *Transformation Case* सादर केला, टाब्यांचा गजर मिळवला, आणि परतताना चष्माही हरवला.

लखनऊला पोहोचल्यावर त्यांचा उजवा हात लिहिण्यास अक्षम होता, आणि चष्मा नसल्याने वाचनही शक्य नव्हते. “वर्ग कसा घ्यायचा?” त्यांनी विचार केला. “माझं केसबुक नुकतंच प्रसिद्ध झालं होतं, आणि पहिल्या काही सत्रांत मी मागील दहा वर्षांपासून शिकवलेले केसेस होते.” पण वर्ग कसा घ्यायचा? उजवा हात कंबरेच्या वर उचलताच येत नव्हता. त्यांनी डावा हात वापरून पाहिला, पण उपयोग झाला नाही. दुसऱ्या दिवशी त्यांनी डाव्या हाताने उजव्या हाताचा मनगट पकडला आणि फळ्याच्या खालून लिहायला सुरुवात केली. रोज थोडं वर लिहायचा प्रयत्न केला. दोन आठवड्यांत ते पुन्हा फळ्याच्या वरच्या भागापर्यंत लिहू लागले. उरलेले कोर्सेस सहज पूर्ण झाले आणि संचालक (ज्यांचा कार्यकाळ संपला होता आणि तो वाढवला गेला नव्हता) यांचं काही कामही त्यांनी सांभाळलं. डॉक्टर म्हणाले, “जर तुम्ही वर्ग घ्यायचा धीर दाखवला नसता, तर बरे होण्यासाठी खूप वेळ लागला असता.”

“मला उमगलं — देवाने आपल्याला शरीर वापरण्याची किती लवचिकता दिली आहे. देवाने आपल्याला खूप काही दिलं आहे, पण आपण ते ओळखत नाही. जर मी तीन महिन्यांत चार कोर्स पूर्ण करू शकतो, तर १२० तास शिकवण्याच्या धोरणाविरुद्ध इतर प्राध्यापक एवढे विरोध का करतात? त्यांना कळतं का की परमेश्वराने त्यांना वर्षभरात सहा नव्हे, तर सोळा कोर्स शिकवण्याची क्षमता दिली आहे? हाच विचार आपल्याला समाजासाठी अधिक करण्यापासून थांबवतो,” त्यांनी निष्कर्ष काढला.

प्रा. पाठक हसले, जेव्हा अठरा वर्षांनंतर, निवृत्तीनंतर, त्यांनी अधिकृत नोंदींमध्ये पाहिलं की त्यांच्या नावावर फक्त एकच कोर्स नोंदवलेला होता.